

ELS HUMORS I ELS TEMPERAMENTS

Joana Zaragoza Gras

Universitat Rovira i Virgili (Tarragona)

ABSTRACT

Hypocratic medicine tries to creatively introduce rational and scientific criteria —which would explain a series of physical phenomena that influence directly in the configuration of different human personalities—, by relating physical characteristics with psychological repercussions. This was achieved thanks to previous thinkers, and above all, to the Ionic vision of nature. And it was made specific at the lexical level with the coinage of new words, and with the extension of the semantic field of already existing ones.

Dins l'ampli marc de la ciència grega cal destacar la figura d'Hipòcrates, anomenat «pare de la medicina». El seu mèrit no és tant el fet d'haver fundat una escola de medicina a Cos com el d'haver donat la categoria de ciència a un coneixement basat, fins aleshores, i en moltes ocasions, en la màgia i els eixarms.

Si l'entremat de la seva vida és difícil de conèixer, ho és més encara establir quins són, entre els molts tractats atribuïts a ell, aquells que realment li pertanyen.

Fins fa poc existia la creença que a la Grècia clàssica hi havia dues escoles de medicina clarament diferenciades: la de Cos, que postula la teoria de dos humors: φλέγμα i χολή, i la de Cnido, que n'admet tres: φλέγμα, χολή i αἷμα, o bé quatre, amb la distinció entre ξανθή χολή i μελαίνα χολή, o fins i tot més, amb l'addició d'un nou element: τὸ ὕγρον.

Una de les bases que es prenen per a determinar l'escola a què pertanyia un determinat tractat era la de la teoria dels humors: segons el nombre d'humors que apareixien en un escrit, aquest formava part d'una escola o l'altra. El professor Thivel ha demostrat ja que no existeix aquest pretès abisme entre ambdues escoles, sinó que hi ha influències recíproques¹.

¹ A. THIVEL, *Cnide et Cos? Essai sur les doctrines médicales dans la collection hippocratique*, París, 1981.

La doctrina bàsica de la fisiologia hipocràtica és la dels quatre humors, segons la qual la naturalesa humana es compon de quatre elements: pituita, sang, bilis groga i bilis negra, per bé que, com ja hem dit, el nombre varia entre dos i cinc. De l'equilibri dels humors depèn la salut de l'individu, i del predomini d'un humor sobre els altres es formen els temperaments: sanguini, flegmàtic, biliós i malenconiós. També determinen els tipus racials i el sexe.

El mode més simple per a distingir els humors és el color. Així, tot el que és blanc, blanquinós o transparent pertany a la flegma; el que és groc, de color fosc, vermell o negrós prové de la bilis. Els hipocràtics els donen també unes altres característiques, basades en la temperatura i el grau d'humiditat o sequedat, de la qual cosa resulta que la flegma és freda i humida, mentre que la bilis és calenta i seca. També els atribueixen altres qualitats com salat, viscos, amarg...

La mala distribució d'humors pel cos és causa de malaltia i també crea una disfunció molt més greu com més gran sigui l'excés de l'umor en qüestió. El flux d'humors es diposita en una part del cos humà, com ara els genolls (Hipòcrates, *Epidèmies* VII, 47, 12), o afluïx al fetge i es diposita en el cap (Hipòcrates, *Afeccions Internes*, 48, 1) o a la matriu (Hipòcrates, *Malalties de les dones* I, 57, 1). Els humors es poden enquistar: «Els humors enquistats s'escalfen i produeixen pruija» (Hipòcrates, *Epidèmies* II, 1, 1). En molts casos d'aquests se segueix un tractament amb purgants per tal de netejar tot el cos de les acumulacions d'humors, l'excés dels quals ha provocat la malaltia.

Els humors, sempre presents en la naturalesa humana, també es veuen influïts per les estacions, de manera que la flegma augmenta durant l'hivern, i la bilis predomina a l'estiu i la tardor, tal com ens ho diu l'autor de *Naturalia de l'home*.

Els humors que causen malalties són constitutius, és a dir, es troben en l'home des del naixement, però es poden provocar canvis i s'ha de tenir en compte que formen tan sols les parts líquides de l'organisme.

Aquest estudi es referirà al lèxic de la teoria humoral, contingut i contemplat en el grup de tractats hipocràtics titulats *Epidèmies* II, IV, V, VI i VII. Tot i que, de vegades, els textos no són prou explícits, aquest grup de tractats té paràgrafs tan clars com aquest: «La llengua indica l'orina; el color groc ve de la bilis; la bilis, del cos gras; el color vermell, de la sang; el negre, de la bilis negra; la sequedat, d'una infecció fuliginosa i de les afeccions de la matriu; el color blanc, de la flegma» (*Epidèmies* VI, 5, 8).

En el mateix llibre es fa menció de la transformació d'un humor en un altre: «Així mateix el temperament molt biliós i ple de sang pot arribar a ser bilis negra si no s'evacua» (*Epidèmies* VI, 6, 14). És a dir, si no es prenen les mesures adequades per part d'un individu amb una afecció puntual, aquesta pot transformar-se a causa dels canvis de la prevalença d'un humor sobre els altres.

Un cop iniciat el tema, veurem a continuació aquelles paraules utilitzades a les *Epidèmies* per a denominar els humors.

A causa de l'aparició de la medicina científica, els metges hipocràtics han de conformar un lèxic mèdic, i això ho duen a terme mitjançant dues vies: creant paraules noves o ampliant el camp semàntic d'altres ja existents.

Deixarem de banda la sang, líquid útil, en oposició amb els líquids que s'han anat anomenant nocius —bilis i flegma. Existeix també l'ἰχῶρ, el qual per si mateix no designa una idea de nocivitat ni tampoc de beneficència; és un líquid orgànic neutre.

Ἰχῶρ és una paraula homèrica molt unida a la idea d'immortalitat. Es parla d'ἰχῶρ en relació amb la divinitat; és per als déus el mateix que la sang per als homes; s'assenyala així una clara diferència entre déu/home. A partir del 458 aC el trobem testimoniats com a líquid orgànic nociu. A *Epidèmies* es menciona nou vegades amb diferents valors; en alguna ocasió pot tenir un sentit nociu i en altres pren el significat d'humor viscos (líquid semblant al pus), serós, i en aquests casos no comporta el signe funest. És clarament nociu dues vegades, en les quals figura acompanyat de l'adjectiu ὄφραμος; una fa referència a un càncer de mama, pel qual, un cop para aquest humor sanguiniós, la malalta mor. Quan aquest substantiu té caràcter nociu apareix amb els adjectius següents: κάκοδος (que fa mala olor), θανάσιμος (mortal), λέπτως (tènue), ὀρόωδης (serós) i ὑποχρῶος (groguenc), que són els que realment li donen el significat negatiu².

Relacionat amb la teoria dels humors tenim l'adjectiu ὕγρός, el primer valor del qual és humit, tal com el trobem a l'epopeia. Aquest és el cas d'un adjectiu d'ús comú que passa a llenguatge mèdic. Forma part de la cosmologia antiga: aigua, aire, foc i terra (Empèdocles). Alcmeó de Crotona també se'n serveix per explicar la base de la bona salut del cos. Hi ha, per tant, una transmissió dins la terminologia científica³. A *Epidèmies* es tracta d'un humor líquid que es diposita en alguna part del cos i causa molèsties, o bé d'un humor líquid que flueix pels orificis del nas; com a exemple vegem les dues citacions: «ὕγρον δε καὶ χολῆ ἀπεστη ἐς γούνατα», «un humor líquid i la bilis es dipositen als genolls» (*Epidèmies* VII, 47); «κατὰ ῥινὰς ὕγροῦ χωρέοντος», «fluïnt un líquid pel nas» (*Epidèmies* V, 102).

² El professor Duminil, al seu article «Le sens de ichor dans les textes hippocratiques», fa un estudi del terme i el situa al 395 aC, data en què va ser escrit el llibre VI de les *Epidèmies*; li dóna el sentit de líquid orgànic, sense precisar la nocivitat, i afirma que els escrits en els quals apareix ἰχῶρ amb epítets nocius són del segle V.

³ Aquest adjectiu apareix qualificant matèries evacuades (*Epidèmies* VII, 83), o la flexibilitat del cos d'un individu (*Epidèmies* VII, 56). Dins el *Corpus Hipocràtic* es refereix, de vegades, a condicions atmosfèriques (*Epidèmies* I 4t, 3), i altres cops determina la naturalesa humida de certes malalties (*Epidèmies* III, 7, 5) o d'un òrgan en el moment en què és afectat per una malaltia.

Com a denominació general de tots i cadascun dels humors s'utilitza en el *Corpus Hipocràtic* la paraula χυμός, que ja tenim testimoniada de forma indirecta en la filosofia pre-socràtica: Demòcrit sembla ser l'autor d'un tractat amb aquest nom, i en un fragment de Gòrgies (*FVS* II, 292, 1455) és utilitzat en un context mèdic. Tanmateix, en dos llocs d'*Epidèmies* no fa referència a un humor, sinó a un sabor, i en una ocasió es tracta d'un suc de vegetals que s'utilitza com a tractament terapèutic, φυτῶν χυμοί (*Epidèmies* VI, 6ε, 3)⁴.

A partir d'aquest substantiu Hipòcrates crea ἐγχυμώσις, amb el valor de difusió d'humors pel cos. Aquest neologisme el trobem una única vegada en tot el *Corpus Hipocràtic*: «ἐπιτηδεύειν ὀξύθυμή ἐμποιέειν καὶ χρώματος ἀναλήψιος ἔνεκα καὶ ἐγχυμώσις», «per a restablir el color i la difusió d'humors, esforçar-se a estimular la vivacitat» (*Epidèmies* II, 4t, 4).

Vegem ara un altre dels humors, φλέγμα, el primer significat del qual és el d'inflamació o combustió. Heròdot l'empra per designar la pituïta, que, segons ell, és el resultat de la inflamació, i l'hegemonia d'aquesta sobre els altres humors dona com a resultat el tipus temperamental flegmàtic. Aquest substantiu s'utilitza molt sovint amb verbs amb significat de vomitar, expectorar o evacuar. La pituïta és sempre freda i humida. A partir d'aquest substantiu es crea un adjectiu, φλεγματώδης, que no surt mai del camp de la medicina.

El mateix significat de pituïta el trobem sota la forma λάπη, paraula que en altres tractats es refereix a l'escuma de l'orina.

El tercer humor que citen tant l'escola de Cos com la de Cnido és la bilis, χολή. Cal aclarir que per als metges de Cos hi ha dos tipus de bilis: la groga, ξανθή, i la negra, μέλαινα. La primera és calenta i seca, mentre que la segona és freda i seca. La bilis corre per la sang, i segons que predomini l'element gras o la sang, s'expulsarà la bilis groga o la negra. Aquest adjectiu el tenim testimoniats a Èsquil amb un significat idèntic i dona a χόλος el valor de «còlera», en una clara distinció entre ambdues paraules. L'autor tràgic, en parlar de la bilis, ho fa en relació amb el fetge, és a dir, empra aquesta paraula amb el mateix sentit que l'autor d'*Afeccions Internes* quan assegura que la bilis afluïx al cor. Com en el cas de la pituïta, el terme «bilis» s'utilitza amb verbs amb el significat de vomitar o evacuar. Alguns cops la bilis negra causa follia, i a *Epidèmies* V, 2, se'ns explica que es posa en moviment un procés d'hemorroides, que causa evacuacions bilioses que curen l'afecció, tot i que el malalt mor. L'estat biliós provoca el final del malalt.

La bilis també pot fixar-se en algunes parts del cos quan hi ha tumors;

⁴ El professor Berrettoni, que ha estudiat les *Epidèmies* I i II dóna tan sols un sol exemple (*Epidèmies* I, 15, 19) en el qual χυμός significa «humor», però atès que es tracta d'una hemorràgia, fa referència a «sang». A la resta de *Epidèmies* hom no pot saber a quin dels humors es refereix.

aleshores crea dipòsits juntament amb altres substàncies (*Epidèmies* VII, 47). El temperament biliós o colèric és el resultat del predomini de la χολή sobre altres humors en un determinat individu.

Considerem els adjectius derivats d'aquest substantiu: χολερικός, on la funció preeminent del sufix -ικός és indicar pertinença a un grup determinat dins una classificació, mentre que χολώδης s'utilitza per a designar la natura de les matèries evacuades per l'organisme, encara que en una ocasió fa referència al caràcter temperamental del malalt (*Epidèmies* IV, 2); és un adjectiu de creació hipocràtica, igual que ἀκρεχωλίη «rampell de follia», γλισχρολόλος «bilis viscosa», κατάχολος «ple de bilis», ὑπόχολος «sub-biliós».

Cadascun dels humors és atret per un òrgan particular que el regula: la sang va al cor, la bilis al fetge, l'aigua a la melsa i la pituita al cap, i així es crea un cicle propi de cada humor, fins que s'evacua en una quantitat més o menys gran, de la qual cosa resulta el predomini d'un humor sobre els altres. A aquest predomini se l'anomena πρόστασις a *Epidèmies* V, 10, única vegada que apareix en els tractats estudiats aquí.

Un dels indicadors dels humors és la llengua, que, al seu torn, és indicadora de l'orina: segons la coloració de la llengua hom sap l'humor que la provoca: el color groc ve de la bilis, que és el resultat dels cossos grassos; el vermellenc, de la sang; el negre, de la bilis, i el blanc, de la pituita o flegma.

De la teoria dels humors es desprèn un seguit de característiques. El llenguatge mèdic actual conté encara restes d'aquesta doctrina humoral, però on més es nota és en la llengua popular, on podem trobar frases com «està de mal humor», «és molt flegmàtic», «és un colèric»...⁵.

Els individus s'agrupen tipològicament i es crea així un principi de teoria de temperaments. Els metges hipocràtics classifiquen els homes segons les peculiaritats fisiològiques i els tipus de barreja d'humors. Els temperaments citats a *Epidèmies* són: ἐμψυχρός (fred), ἐνθερμός (calent), ἔναιμος (sangonent), μελαγχολικός (malenconiós) i ὀξύθυμος (colèric); en altres tractats apareix també φλεγματώδης (flegmàtic)⁶.

Els humors augmenten o disminueixen sota la influència dels canvis climatològics i amb les estacions, i així el temperament fred d'un individu canvia a més calent en una estació i un lloc freds. En els textos trobem un seguit de consells per als qui tenen un temperament calent, i se'ls aplica la teoria dels contraris.

El temperament sangonós pot convertir-se en malenconiós si no hi ha evacuació (*Epidèmies* VI, 6, 14). En establir les diferències entre nen i

⁵ Cf. S. JACCOUDS, *De l'humorisme ancienne à l'humorisme moderne*, París, 1863.

⁶ Cf. P. LAÍN ENTRALGO, *La medicina hipocràtica*, Madrid, 1970, p. 80. Ens parla de dos temperaments més: espènic i tísic.

na, s'assegura que els nens són més sangonosos, atès que el fetus es forma a la part més calenta de la matriu (*Epidèmies* VI, 2n, 25). L'adjectiu emprat per designar-lo el tenim ja testimoniats a Heròdot (3, 29) quan parla d'éssers constituïts de carn i os. En aquests tractats mèdics va acompanyat del substantiu el significat del qual és «remei», φάρμακον ἔναμιον, que a poc a poc esdevindrà la construcció braquilògica ἔναμιον, que donarà com a resultat la paraula «ènema».

Quan l'humor que preval és la bilis negra, el temperament resultant és el μελαγχολικός, i en aquest cas es donen uns trets fisiognomònics típics, els quals, units a altres característiques, fan que un individu estigui mig foll. Els humors que provoquen la melangia són la bilis i la sang. També s'estableix una relació entre l'epilèpsia i els individus malenconiosos: aquests es converteixen en epilèptics i a l'inrevés.

El mateix adjectiu s'utilitza per denominar la melangia com a malaltia depressiva, i, en molts casos, els malalts que la pateixen moren. En un apartat de fisiognomonía trobem els tipus que, amb més facilitat, poden tenir malalties malenconioses o atrabiliàries, i resulta que són els qui tenen la veu feble o són quecs o els calbs. També se'ns hi apunta l'època de l'any en la qual hi ha més propensió a aquest tipus d'afecció, i és la tardor el moment en què es presenten un nombre més gran de casos. La melangia té punts de contacte amb l'epilèpsia; és, de vegades, el resultat final d'aquesta malaltia, que té el seu lloc no en el cos, sinó en l'intel·lecte.

I encara un altre caràcter temperamental: l'ὄξύθυμος, i també alguns trets físics dels individus dominats per aquest: cap gros, ulls petits, quecs, parlen ràpid, tenen la mirada fixa; i fins i tot un símptoma del qui pertany a aquest grup: «οὗ ἂν ἡ φλέψ ἦ ἐν τῷ ἀγκῶνι σφύζῃ, μανικός καὶ ὄξύθυμος», «si la vena del colze batega és foll i colèric» (*Epidèmies* II, 5, 16).

Aquests són els temperaments testimoniats en els llibres d'*Epidèmies*, i els humors que els provoquen, entenent per humor un líquid humit o sec, fred o calent, però que roman tot i que la φύσις de l'home pateix canvis al llarg de la seva existència. Cadascun dels humors, el nombre dels quals varia segons els tractats, comporta dues qualitats elementals que són: el que és fred i el que és humit amb els seus contraris, el que és calent i el que és sec.

Veiem, doncs, tot i que somerament i breument, mitjançant els exemples que he detallat, com es concreta a nivell lèxic i de contingut semàntic l'esforç creador de la medicina hipocràtica per introduir criteris racionals i científics que expliquin, amb les limitacions pròpies de l'època i el moment, un seguit de fenòmens físics que influeixen directament en la configuració dels diferents caràcters humans, i relacionin característiques físiques amb les seves corresponents repercussions psíquiques.